

Stjepan Gunjača:

UZ PROSLAVU TISUĆE OBLJETNICE NATPISA
NA SARKOFAGU KRALJICE JELENE
U SOLINU (976—1976)

Slučajan a sretan nalaz jednog starohrvatskog natpisa na Muću godine 1871. u kojemu je bilo ubilježeno ime vojvode Branimira i urezana godina 888. urodio je željom rodoljuba da se pronađu položaji u kojima su bila vladarska sjedišta, dvorci i grobovi jer bi takvi mogli kriti i druge slične natpise. Kako je Toma Arcidakon splitski, za kojeg se u posljednje vrijeme dokazalo da je veoma pouzdan pisac, naveo da je kraljica Jelena sagradila u Solinu crkve sv. Marije i sv. Stjepana u koje su se pokapali hrvatski kraljevi i kraljice stao je Šimun Milinović, profesor povijesti na franjevačkoj gimnaziji u Sinju, tragati za položajima tih crkava u Solinu, ali se borio i s dilemom da bi se crkva sv. Stjepana mogla nalaziti i u Kaštel-Sučurcu. Slično čini i fra Stjepan Zlatović kad skreće pažnju na lokalitete Kapitula i Biskupije kod Knina gdje bi se imale nalaziti »stare zadužbine hrvatskih kralja«.

Tako je početna faza nosila karakter rekognosciranja terena s izgledima u pronalazak položaja vladarskog dvora i vladarskog muzoleja, iako je informacija Tome Arcidakona bila izvrstan indikator da se jedan od priželjkivanih objekata traži baš u Solinu. U potragu su se dali Ljubić, Milinović i Zlatović dok se na praktično istraživanje hrvatskih spomenika bacio fra Lujo Marun u okolici Knina, dok će to Split prihvatiti kasnije kad se akcija otcijepi od Knina. Na okolici Knina upućivala je kasnija vijest da je kralj Zvonimir nakon ubojstva u Kosovu bio pokopan u crkvi sv. Bartola pred velikim oltarom, a ta se crkva nalazila na Kapitulu kod Knina.

Osnovni argument traganju bila je jedna isprava, navodno kralja Zvonimira, i opet, navodno iz godine 1076—8, koju kralj izdaje »in villa regali« prigodom posvete crkve sv. Marije. Tumačenje da je villa dvorac i javljanje crkve sv. Marije zanjelo je istraživače, ali je odmah došlo i do nejasnoća i nesporazuma.

Isprava naime nema u tekstu mjesta izdanja, pa je u ediciji Kukuljićevoj označen Solin kao mjesto izdanja a u ediciji Račkoga Knin.

U stvari su se obojica orijentirali svojevrijedno, i to po tome što se u tekstu spominje crkva sv. Marije i to samo po Tomi Arcidakonu, koji je, kako smo vidjeli, spomenuo solinsku crkvu, ali on je naveo na drugom mjestu i kninsku sv. Mariju za koju je rekao da je poslužila hrvatskom biskupu kao katedrala i da se nalazila tik do kninske tvrđave. Stvar je u tome da se Kukuljević ravnao po jednom a Rački po drugom Tominu navodu.

Sad su jedni istraživači priželjkivali dvor i crkvu kod Knina a drugi u Solinu. Druge je predvodio Bulić koji se nakon Mažunovih otkrića kod Knina dao na istraživanje hrvatskih spomenika po okolici Splita a dilemu je riješio tako da je dopustio postojanje kraljevskog dvorca na Kapitolu kod Knina, ali nikako nije dopuštao da je isprava izdana u Kninu, nego je uporno tvrdio da je izdana u Solinu govoreći da se to vidi na samom izvorniku, a toga tu uopće nema. Inače je ta isprava davno pobudila sumnju da je falsifikat što je u posljednje vrijeme i drugim dokazima potvrđeno.

Bulić je na osnovi onakvog shvaćanja i kraljevski dvorac vidio u Solinu i to blizu crkve sv. Marije »baš na ostrviću Gospe od Otoka«.

Kad sve što je izrečeno u ovoj problematici prođe kroz sito, onda ostaje Tomin podataka o ukopištu hrvatskih kraljeva kao jedino pouzdan, a taj podatak iznosimo u prijevodu:

»Demetrije Zvonimir kralj Hrvata i Dalmatinaca vratio je crkvi sv. Dujma crkve sv. Stjepana i bl. Djevice u Solinu sa svim njihovim dobrima. Ove je naime crkve sagradila i obdarila neka kraljica Jelena i darovala ih splitskoj stolnoj crkvi, da ih uživa zauvijek. One su zbog časti kraljevskih grobova bile predane nekim redovnicima, koji su tu bez prestanka vršili službu. Tu je naime pokopan uzvišeni muž kralj Krešimir u predvorju naime sv. Stjepana s mnogim drugim kraljevima i kraljicama«.

Kad se već bilo zapačelo obilježavanje i rekognosciranje terena, u Solinu se nije tražio položaj ovih crkava na osnovi oznaka u historijskim dokumentima, nego se orijentiralo na položaj tada postojeće crkve sv. Marije na Otoku koji optače solinska rijeka, a ta je crkva bila sagrađena sredinom XVII stoljeća, računalo se na položaju starije crkve sv. Marije od koje je nova ubaštinila ime. No ta je izgorjela godine 1875. prigodom posjete cara Franje Josipa Splitu. Mještani su na njenom položaju stali graditi novu koja je današnja. Izgled izgorjele crkve sačuvao se na crtežu što ga je u prvoj polovici prošlog stoljeća načinio splitski crtač Petar Zečević.

Do planskoga zahvata istraživanja mauzoleja hrvatskih vladara uopće ne dolazi, nego je to izazvao puki slučaj što se uz novosagrađenu crkvu godine 1895. stao kopati temelj za zvonik. Tu se odmah pokazao temelj starijih zidova koje je Bulić ocijenio da mogu pripadati zadužbini, kako on kaže, »kneginje« Jelene. Rad se na istom mjestu nastavio nakon tri godine kad se pokazalo da oni prije pronađeni zidovi zaista pripadaju starijoj crkvi kojoj se nakon tri dana otkrio atrij.

A četvrti dan 26. VIII kako kaže Bulić izvađen je iz zemlje kraljičin natpis.

Radovi su iznijeli na javu temelje crkve koja je bila duga 23, a široka 10 metara.

Ploča kraljice Jelene

Crkva je imala jednu apsidu izvana pačetvrtastu a iznutra polukružnu.

Imala je tri broda, narteks i atrij.

Brodovi su bili popodeni smjesom stučene opeke, kreča i pijeska dok je to u narteksu i u atriju izostalo.

Dva reda pilona dijelila su brodove, a drži se da su dva para zadnjih nosila kupolu.

Zidovi pred atrijem pripisuju se zvoniku.

U unutrašnjosti crkve kao i izvan nje pronašlo se recentnijih grobova, a stariji Solinjani su tvrdili da se takvo groblje prostiralo uokolo one izgorjele crkve.

Naročito je naglašeno da je jedan grob izvan temelja crkve, otprilike danas pod asfaltiranim putom, bio obzidan ornamentiranim ulomcima koji su pripadali namještaju te stare crkve.

Od svega arhitektonskog materijala našao se u unutrašnjosti samo dio jedne kolone, a drugo, čega je inače malo, nađeno je izvan crkvenog prostora.

Ali je zato iznenadio nalaz u atriju otkrivene crkve.

Tu su se na prostoru od 2 metra kvad. pronašli dijelovi pogorjelog i polupanog sarkofaga tako da se jedva moglo konstatirati da je sarkofag ležao okomito na os crkve, a da je licem bio okrenut prema brodu.

Uokolo se nije našao ni jedan skelet nego su u blizini nađena tri zardala noža te ribljih i životinjskih kostiju.

Prvo što se od sarkofga pronašlo bio je ulomak sa tri slova HEL ... što je Bulić odmah doveo u vezu s imenom Helene koju navodi Toma Arcidakon.

Oduševljenje je bilo neopisivo: slavilo se u zvona, a naša je Akademija izvjesila zastavu da ukaže na značenje otkrića dok je Natko Nodilo kasnije kad se ukazalo i drugo razdragano javio Buliću: »Imate tri imena i godinu, lako ćete ostalo ispuniti«.

Tokom radova iskršlo je 90 ulomaka natpisa koje je s mnogo truda dovodio u vezu Bulić, a pomogli su mu čitati profesori Barač i Kržanić.

Sama lekcija doživljavala je poneke varijante i korekture, a mi ćemo ovdje iznijeti Bulićevu i prvu i to u njegovu prijevodu:

U OVOM GROBU POČIVA JELENA SLUŽBENICA BOŽJA, ŽENA KRALJA MIHAJLA, A MAJKA KRALJA STJEPANA KOJA SE ODREČE SJAJA PRIJESTOLJA.

DNE OSMOGA MJESECA OKTOBRA, A OVDJE BI POKOPANA GODINE OD UPUĆENJA GOSPODINOVA 976, ČETVIRTE INDIKACIJE, CIKLA MJESEČNOGA PETOGA, EPAKTE XVII-ste, CIKLA SUNČANA PETOGA, DANA PETOGA, KOJI PADA SA ŠESTIM (PETAK).

ONA, KOJA JE ZA ŽIVOTA BILA KRALJEVSTVU MAJKA, POSTADE (MAJKOM) SIROTA I ZAŠTITNICOM UDOVICA, OVAMO POGLEDAVŠI, ČOVJEČE, RECI: BOŽE SMILUJ (JOJ) SE DUŠI!

Objavom pronađenog natpisa godine 1901. završila se prva faza istraživanja koje je nametnula izgradnja zvonika, koji se nakon otkrića temelja crkve izgradio na drugom položaju.

Kako smo već vidjeli istraživanje je iznijelo na javu neobično važan historijski dokument kakav je inače za X stoljeće rijetkost.

Na njemu nalazimo tri vladarska imena i genealoške podatke te što je također vrlo rijetko — kalendarske oznake.

A veoma je važno i to što je pronalazak s imenom kraljice Jelene potvrdio informaciju Tome Arcidakona koji je inače u posljednje vrijeme potvrđen kao vrlo pouzdan pisac.

Vrijedno je spomenuti i to da je to spomenik s najizdašnjim historijskim podacima među spomenicima koji se nalaze u kamenu ispisanom arhivu u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

No godine 1929. namjerio se dr Lovre Katić na jedan dokument iz godine 1397. u kojemu stoji da na solinskom Otoku »postoje crkve sv. Marije i sv. Stjepana« što ne samo da potvrđuje Tomin navod u imenu nego se tu govori o dvije crkve na istom Otoku a pronašla se samo jedna. Godinu dana poslije provedena je revizija prvih iskopavanja te se pokazalo da neki zidovi idu pod današnju crkvu u kojoj se zbog toga otkrio pločnik pod kojim su se ukazali temelji druge i starije crkve u kojoj su se našli i grobovi ali u njima su bili recentniji skeleti. Razočaranje što se nisu pronašli onako sjajni rezultati kao prije urodilo je odlukom da se rad obustavi, samo što je snimljen tloris. Sad su Karaman i danski arhitekt koji je ove radove izvodio onu crkvu koju je godine 1898. otkrio

Bulić pridavali sv. Stjepanu a ovu novootkrivenu sv. Mariji, dok je Katić tvrdio obrnuto a uz njega sam pristajao i ja iako u problematiku nisam dublje zalazio.

Svakako smo Katićevim dokumentom dobili mnogo jer se kaže da su obje Tomine crkve tu na Otoku i to je za pobližu 'ubikaciju ovih objekata sasvim dovoljno. Dokazano je i, to kad se spominju tri godine prije kraja XIV stoljeća, da su produžile život i u petnaesto, štaviše onaj nalaz noževa i kostiju govori o nekom upotrebljavanju prostora nakon funkcije crkve što znači da se tada još nije urušio krov, pa je vrlo vjerojatno da su građevine doživjele i tursku okupaciju u XVI stoljeću.

Mi pristupamo problematici i s historijske strane bez obzira na arheološko-topografske nejasnoće koje se mogu ukloniti operativnim, ali sistemskim arheološkim zahvatom cjelokupnog Otoka.

Nama je važno da se dvije crkve na Otoku spominju kao ukopišta hrvatskih kraljeva i zato što ukopište indicira da je u blizini bila prijestolnica, nije svejedno da li se u historiji jedne zemlje zna ili ne zna gdje je nekoć bilo njezino sjedište.

Već spoznaja ugrubo da se radi o mauzoleju na solinskom Otoku sad aktivizira jedan prijašnji podatak, okrepljuje ga i pojašnjava te ga zato pridodajemo argumentaciji.

Godine 1069, dakle kada je ukapanje kraljeva još aktualno, izdaje kralj Petar Krešimir IV ispravu u kojoj kaže da njegov otac Stjepan sretno počiva u Kliškom polju, a Katić je utvrdio da je solinski Otok na teritoriju Klisa.

Naime, teritorij, odnosno polje Klisa, ne smije se shvatiti kao uski kliški prostor, nego da je to oznaka pripadnosti polja Primorskoj župi (Parathalassiji), a ovdje se polje navelo po imenu njegova sjedišta Klisa.

Tako sad imamo suvremen podatak koji se dalje sve više bistri.

Godine 1193. opat sv. Stjepana (De pinis) Izak kupuje za 8 romanata jednu kolovaju (mlin) u Solinu »dopo la chiesa di s. Maria d'Atogo — iza crkve sv. Marije od Otoka«). Dakle već je ovim bila locirana crkva sv. Marije na Otoku u Solinu.

A taj je dokumenat objavio Kukuljević dvije godine nakon nalaza prvog spomenika u Muću.

A Toma nam nekoliko desetljeća poslije kaže da su crkve kao mauzolej posvećene sv. Stjepanu i sv. Mariji. A sedamdeset godina nakon Tomine smrti potvrđuje se ona lokacija iz godine 1193, jer nam dokument iz godine 1338. govori o zemljama S. Mariae de Salona, Sv. Marije od Solina, pa to pojašnjava riječima: »Hoc est territorium Sanctae Mariae de OTTAZ — Teritorij sv. Marije na Otoku. Dakle i opet indicacije: sv. Marija je na Otoku.

I konačno kako već znamo: opet šezdeset godina poslije pojašnjava se položaj i druge crkve, one sv. Stjepana u Solinu, pa se za obje skupa kaže ET INSULA IN QUA EXISTUNT ECCLESIAE B. VIRGINIS ET STI STEPHANI.

Samim historijskim dokumentima položaj mauzoleja hrvatskih kraljeva na Otoku u Solinu potpuno je određen, a arheološkim nalazom, osobito nalazom natpisa kraljice Jelene potpuno potvrđen.

Sad je jasno kad su se kraljevi i kraljice ovdje pokopavali da nisu živjeli daleko od Solina, tj. da im je u blizini bila prijestolnica — u njoj je bilo navedeno ime vladara.

Ne možemo se pomiriti s tvrdnjama starije škole historika koji su gledali prijestolnicu u svakom mjestu u kojemu je bila izdana neka isprava.

Ne ni s time, što se navod curtis ili »villa regalis« poistovjećivao s dvorom-prijestolnicom.

Hrvatski kralj nije imao neku apanažu, pa se od toga uzdržavao. Imao je na više mjesta kraljevske ekonomije i zato je praznio jednu da bi se ona punila dok bude praznio drugu, a kretao se iz sjedišta još i zbog obavljanja vrhovne sudačke vlasti, pa se iz tih razloga u ispravama javljao s više mjesta. Zato se onaj »curtis« odnosi na ekonomiju a ne na »dvor«, »dvorac«.

Koliko god mi sa sigurnošću tvrdili da se prijestolnica nalazila blizu, toliko nemamo baš nikakva traga da bismo nagađali gdje je točno bila.

Nama je važno primijetiti kako se u historiji neka zakonitost obnavlja ako se osnovni uvjeti ne mijenjaju. A ti su uvjeti u konkretnom slučaju geopolitičke prirode: izvanredan geografski položaj sa zaštićenim zaljevom i relativno visokim gorskim vijencem Kozjaka i Mosora, što sve zatvara plodnu dolinu providenu još rječicom kao i manjim tekucicama.

Važan je faktor jedini put u unutrašnjost kontroliran kliškim klan-cem. Nepromijenjeni uvjeti jesu zemljoradnja, stočarstvo i izmjenjivanje dobara kopnom i morem.

A svi su ti faktori u doba rimske dominacije izdigli Salonu na čelu rimske provincije Dalmacije, što opet u drugom vremenu i dakako promijenjenim prilikama nasljeđuje Solin i svojim mauzolejom hrvatskih kraljeva indicira položaj hrvatske prijestolnice u barem velikoj blizini Solina.

Toliko hiljadu godina nakon što je uklesan natpis na sarkofagu kraljice Jelene, a u drugoj hiljadi koja nastupa ostvarit će se danas nesaglediva otkrića koja će učiniti sićušnim naše dosadašnje znanje kako o antiknoj Saloni tako i o starohrvatskom Solinu.

Ovo je raspravljeno na svečanoj proslavi tisućgodišnjice postanka natpisa na sarkofagu kraljice Jelene u atriju Jugoslavenske akademije dne 14. VI 1976. a što se ponovilo u Splitu prigodom iste proslave u Institutu nacionalne arheologije dne 16. VI 1976. godine, pa je izlaganje objavljeno i u »Slobodnoj Dalmaciji« od 19. i 26. VI 1976.

Ovdje je to potrebno iznijeti iz iste pobude ali s neznatnim promjenama. Sve je bilo potrebno i zbog suzbijanja tendencija da se temelji pronađeni godine 1931. pripisuju izgorjeloj crkvi bez ikakva dokaza i da se crkva »s. Maria d'Atogo«, crkvice sv. Marija od Otoka, izbaci s tog otoka i smjesti negdje na suhu, o čemu poseban osvrt.